
Ishopanishad with Shankaracharya's commentary

ईशावास्योपनिषत् श्रीमच्छंकराचार्यविरचितेनभाष्येणसङ्गिता

Document Information

Text title : yAjnIyamantropaniShad.h bhAShya-TIkA-TippaNI

File name : Isha_bhaashya_Shankar.itx

Category : upanishhat, svara, shankarAchArya

Location : doc_upanishhat

Author : Sri Sankaracharya, also called Adi Sankara.

Transliterated by : Shrisha Rao <shrao at dvaita.org>

Proofread by : "Meera Tadipatri" <mtadipatri at dvaita.net>, Revised by Sunder Hattangadi.com
with Samata edition of complete works, Pranipata Chaitanya without permission.

Latest update : May 17, 2001, August 9, 2014

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

September 17, 2023

sanskritdocuments.org

ઈશાવાસ્યોપનિષત્ શ્રીમચ્છંડુરાચાર્યવિરચિતેનભાષ્યેણસહિતા

“ઈશા વાસ્યમ્” ઇત્યાદ્યો મન્ત્રાઃ કર્મસ્વવિનિયુક્તાઃ, તેષામકર્મશેષસ્થાત્મનો
યાથાત્મ્યપ્રકાશકત્વાત્ । યાથાત્મ્યં યાત્મનઃ શુદ્ધત્વાપાપવિદ્યત્વૈકત્વ-
નિત્યત્વાશરીરત્વસર્વગતત્વાદિ વક્ષ્યમાણમ્ । તચ્ચ કર્મણા
વિરુદ્ધત ઇતિ યુક્ત એવૈષાં કર્મસ્વવિનિયોગઃ । ન હ્યેવંલક્ષણમાત્મનો
યાથાત્મ્યમ્ ઉત્પાદ્યં વિકાર્યમ્ આપ્યં સંસ્કાર્યં કર્તુભોક્તૃરૂપં વા યેન કર્મશેષતા
સ્યાત્; સર્વાસામુપનિષદામાત્મયાથાત્મ્યનિરૂપણેનૈવોપક્ષયાત્, ગીતાનાં
મોક્ષધર્માણાં ચૈવંપરત્વાત્ । તસ્માદાત્મનોડનેકત્વકર્તૃત્વભોક્તૃત્વાદિ
ચ અશુદ્ધત્વાપાપવિદ્યત્વાદિ ચોપાદાય લોકબુદ્ધિસિદ્ધં કર્માણિ વિહિતાનિ ।
યો હિ કર્મફલેનાર્થી દૃષ્ટેન બ્રહ્મવર્ચસાદિના અદૃષ્ટેન સ્વર્ગાદિના
ચ દ્વિજાતિરહં ન કાણત્વકુણિત્વાદ્યનધિકારપ્રયોજકધર્મવાનિત્યાત્માનં
મન્યતે સોડધિક્ષિયતે કર્મસ્વિતિ હ્યધિકારવિદો વદન્તિ । તસ્માદેતે મન્ત્રા આત્મનો
યાથાત્મ્યપ્રકાશનેન આત્મવિષયં સ્વાભાવિકકર્મિજ્ઞાનં નિવર્તયન્તઃ
શોકમોહાદિસંસારધર્મવિચ્છિત્તિસાધનમાત્મૈકત્વાદિવિજ્ઞાનમુત્પાદયન્તીતિ ।
એવમુક્તાધિકાર્યભિધેયસમ્બન્ધપ્રયોજનાન્મન્ત્રાન્સંક્ષેપતો વ્યાખ્યાસ્યામઃ -

ૐ ઈશા વાસ્યમિદં ૨ સર્વં યત્કિં ચ જગત્યાં જગત્ ।

તેન ત્યક્તેન ભુગ્જીથા મા ગૃધઃ કસ્ય સ્વિદ્ધનમ્ ॥ ૧ ॥

ઈશા ઇષ્ટે ઇતિ ઇટ્, તેન ઈશા । ઇશિતા

પરમેશ્વરઃ પરમાત્મા સર્વસ્ય । સ હિ સર્વમીષ્ટે સર્વજન્તૂનામાત્મા સન્
પ્રત્યગાત્મતયા । તેન સ્વેન રૂપેણાત્મના ઈશા વાસ્યમ્ આચ્છાદનીયમ્ । કિમ્?
ઇદં સર્વં યત્કિં ચ યત્કિંચિત્ જગત્યાં પૃથિવ્યાં જગત્ તત્સર્વમ્ । સ્વેનાત્મના ઇશેન
પ્રત્યગાત્મતયા અહમેવેદં સર્વમિતિ પરમાર્થસત્યરૂપેણાનૃતમિદં સર્વં
ચરાચરમાચ્છાદનીયં પરમાત્મના । યથા ચન્દનાગવદિરુદકાદિ-
સમ્બન્ધજકલેદાદિજમૌપાધિકં દૌર્ગન્ધ્યં તત્સ્વરૂપનિર્ઘર્ષણેનાચ્છાદયતે
સ્વેન પારમાર્થિકેન ગન્ધેન, તદ્દદેવ હિ સ્વાત્મન્યધ્યસ્તં સ્વાભાવિકં
કર્તૃત્વભોક્તૃત્વાદિલક્ષણં જગદ્વૈતરૂપં પૃથિવ્યાં, જગત્યા-

મિત્યુપલક્ષણાર્થત્વાત્સર્વમેવ નામરૂપકર્માખ્યં વિકારજાતં પરમાર્થસત્યાત્મભાવનયા
ત્યક્તં સ્યાત્ । એવમીશ્વરાત્મભાવનયા યુક્તસ્ય પુત્રાદૌષણાત્રયસંન્યાસે
એવાધિકારઃ, ન કર્મસુ । તેન ત્યક્તેન ત્યાગેનેત્યર્થઃ । ન હિ
ત્યક્તો મૃતઃ પુત્રો ભૃત્યો વા આત્મસમ્બન્ધિતાભાવાદાત્માનં પાલયતિ ।
અતસ્ત્યાગેનેત્યયમેવાર્થઃ । ભુઞ્જુથાઃ પાલયેથાઃ । એવં
ત્યક્તૌષણસ્ત્વં મા ગૃધઃ ગૃધિમ્ આકાક્ષાં મા કાર્ષીઃ ધનવિષયામ્ ।
કસ્ય સ્વિત્ કસ્યચિત્ પરસ્ય સ્વસ્ય વા ધનં મા કાક્ષીરિત્યર્થઃ ।
સ્વિદિત્યનર્થકો નિપાતઃ । અથવા, મા ગૃધઃ । કસ્માત્? કસ્યસ્વિહ્નમ્
ઇત્યાક્ષેપાર્થઃ । ન કસ્યચિહ્નમસ્તિ, યદ્દ્યુયેત । આત્મૈવેદં સર્વમિતીશ્વરભાવનયા
સર્વં ત્યક્તમ્ । અત આત્મન એવેદં સર્વમ્, આત્મૈવ ચ સર્વમ્ । અતો મિથ્યાવિષયાં
ગૃધિં મા કાર્ષીરિત્યર્થઃ ॥

એવમાત્મવિદઃ પુત્રાદૌષણાત્રયસંન્યાસેનાત્મજ્ઞાનનિષ્ઠતયા આત્મા
રક્ષિતવ્ય ઇત્યેષ વેદાર્થઃ । અથેતરસ્ય અનાત્મજ્ઞતયાત્મગ્રહણાશક્તસ્ય
ઇદમુપદિશતિ મન્ત્રઃ -

કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેચ્છત્ ૨ સમાઃ ।

એવં ત્વયિ નાન્યથેતોઽસ્તિ ન કર્મ લિપ્યતે નરે ॥ ૨ ॥

કુર્વન્નેવ નિર્વર્તયન્નેવ ઇહ કર્માણિ અગ્નિહોત્રાદીનિ જિજીવિષેત્ જીવિતુમિચ્છેત્
શતં શતસઙ્ખ્યાકાઃ સમાઃ સંવત્સરાન્ । તાવહ્નિ પુરુષસ્ય
પરમાયુર્નિરૂપિતમ્ । તથા ચ પ્રામાનુવાદેન ચજિજીવિષેચ્છતં
વર્ષાણિ તદ્કુર્વન્નેવ કર્માણીત્યેતદ્ધિધીયતે । એવમ્ એવંપ્રકારે ત્વયિ
જિજીવિષતિ નરે નરમાત્રાભિમાનિનિ ઇતઃ એતસ્માદગ્નિહોત્રાદીનિ કર્માણિ કુર્વતો
વર્તમાનાત્પ્રકારાત્ અન્યથા પ્રકારાન્તરં નાસ્તિ, યેન પ્રકારેણાશુભં કર્મ ન
લિપ્યતે; કર્મણા ન લિપ્યસ, ઇત્યર્થઃ । અતઃ શાસ્ત્રવિહિતાનિ
કર્માણ્યગ્નિહોત્રાદીનિ કુર્વન્નેવ જિજીવિષેત્ ॥

કથં પુનરિદમવગમ્યતે - પૂર્વેણ મન્ત્રેણ સંન્યાસિનો જ્ઞાનનિષ્ઠોક્તા,
દ્વિતીયેન તદશક્તસ્ય કર્મનિષ્ઠેતિ? ઉચ્યતે - જ્ઞાનકર્મણોર્વિરોધં પર્વતવદકમ્ચં
યથોક્તં ન સ્મરસિ કિમ્? ઇહાપ્યુક્તં - યો હિ જિજીવિષેત્સ કર્માણિ કુર્વન્નેવ ઇતિ;
“ઇશા વાસ્યમિદં સર્વં”, “તેન ત્યક્તેન ભુઞ્જુથાઃ મા ગૃધઃ કસ્યસ્વિહ્નમ્”, ઇતિ ચ ।
“ન જીવિતે મરણે વા ગૃધિં કુર્વાતારણ્યમિયાત્” ઇતિ પદમ્ તતો ન
પુનરેયાત્” ઇતિ ચ સંન્યાસશાસનાત્ । ઉભયોઃ ફલભેદં ચ વક્ષ્યતિ । “ઇમૌ દ્વાવેવ

પન્થાનાવનુનિષ્ઠાન્તતરૌ ભવતઃ ક્રિયાપથશ્ચૈવ પુરસ્તાત્સંન્યાસશ્ચ ”;
તયોઃ સંન્યાસપથ એવાતિરેચયતિ - “ન્યાસ એવાત્યરેચયદ્” ઇતિ ચ તૈત્તિરીયકે ।
“દ્વાવિમાવથ પન્થાનૌ યત્ર વેદાઃ પ્રતિષ્ઠિતાઃ । પ્રવૃત્તિલક્ષણો ધર્મો
નિવૃત્તિશ્ચ વિભાવિતઃ” ઇત્યાદિ પુત્રાય વિચાર્ય નિશ્ચિતમુક્તં વ્યાસેન વેદાચાર્યેણ ભગવતા ।
વિભાગં ચાનયોઃ પ્રદર્શયિષ્યામઃ ॥

અથેદાનીમવિદ્વન્નિન્દાર્થોડયં મન્ત્ર આરભ્યતે -

અસુર્યાં નામ તે લોકા અન્ધેન તમસા વૃતાઃ ।
તા સ્તે પ્રેત્યાભિગચ્છન્તિ ચે કે ચાત્મહનો જનાઃ ॥ ૩ ॥

અસુર્યાઃ પરમાત્મભાવમદ્વયમપેક્ષ્ય દેવાદયોડપ્યસુરાઃ । તેષાં ચ સ્વભૂતા લોકા
અસુર્યાઃ નામ । નામશબ્દોડનર્થકો નિપાતઃ । તે લોકાઃ કર્મફલોનિ લોકચન્તે
દૃશ્યન્તે ભુજ્યન્ત ઇતિ જન્માનિ । અન્ધેન અદર્શનાત્મકેનાજ્ઞાનેન
તમસા આવૃતાઃ આચ્છાદિતાઃ । તાન્ સ્થાવરાન્તન્, પ્રેત્ય ત્યક્ત્વેમં
દેહમ્ અભિગચ્છન્તિ યથાકર્મ યથાશ્રુતમ્ । ચે કે
ચ આત્મહનઃ આત્માનં ઘ્નન્તીત્યાત્મહનઃ । કે? તે જનાઃ
ચેડવિદ્વાંસઃ । કથં તે આત્માનં નિત્યં હિંસન્તિ? અવિદ્યાદોષેણ
વિદ્યમાનસ્યાત્મનસ્તિરકરણાત્ । વિદ્યમાનસ્યાત્મનો યત્કાર્ય
ફલમજરામરત્વાદિસંવેદનદિલક્ષણમ્, તત્ હતસ્યેવ તિરોભૂતં ભવતીતિ
પ્રાકૃતા અવિદ્વાંસો જના આત્મહન ઇત્યુચ્યન્તે । તેન હ્યાત્મહનનદોષેણ સંસરન્તિ તે ॥

ચસ્યાત્મનો હનનાદવિદ્વાંસઃ સંસરન્તિ, તદ્વિપર્યયેણ વિદ્વાંસો
મુચ્યન્તેડનાત્મહનઃ, તત્કીદૃશમાત્મતત્ત્વમિત્યુચ્યતે -

અનેજદેકં મનસો જવીયો નૈનદ્દેવા આપ્રુવન્પૂર્વમર્ષત્ ।
તદ્ધાવતોડન્યાનત્યેતિ તિષ્ઠત્તસ્મિન્નપો માતરિશ્ચા દધાતિ ॥ ૪ ॥

અનેજદ્ ન એજત્ । “એજ કમ્પને”, કમ્પનં ચલનં સ્વાવસ્થાપ્રચ્યુતિઃ,
તદ્ગર્જિતમ્, સર્વદા એકરૂપમ્ ઇત્યર્થઃ । તચ્ચ એકં સર્વભૂતેષુ । મનસઃ
સક્રુલ્પાદિલક્ષણાત્ જવીયો જવવત્તરમ્ । કથં વિરુદ્ધમુચ્યતે - ધ્રુવં
નિશ્ચલમિદમ્, મનસો જવીય ઇતિ ચ? નૈષ દોષઃ,
નિરુપાધ્યુપાધિમત્વેનોપપત્તેઃ । તત્ર નિરુપાધિકેન સ્વેન રૂપેણોચ્યતે -
અનેજદેકમ્ ઇતિ । મનસઃ અન્તઃકરણસ્ય સક્રુલ્પવિકલ્પલક્ષણસ્યો-
પાધેરનુવર્તનાત્ । ઇહ દેહસ્થસ્ય મનસો બ્રહ્મલોકાદિદૂરસ્થસક્રુલ્પનં
ક્ષણમાત્રાદ્ભવતીત્યતો મનસો જવિષ્ટત્વં લોકપ્રસિદ્ધમ્ । તસ્મિન્મનસિ

બ્રહ્મલોકાદીન્ દ્રુતં ગચ્છતિ સતિ, પ્રથમપ્રાપ્ત ઇવાત્મચૈતન્યાભાસો
 ગૃહ્યતે । અતઃ મનસો જવીયઃ ઇત્યાહ । નૈનદેવાઃ, ઘોતનાદેવાઃ
 ચક્ષુરાદીનીન્દ્રિયાણિ, એનભ્રફૃતમાત્મતત્ત્વં નાપુવન્ ન
 પ્રાપ્તવન્તઃ । તેભ્યો મનો જવીયઃ । મનોવ્યાપારવ્યવહિતત્વાદાભાસામાત્ર-
 મપ્યાત્મનો નૈવ દેવાનાં વિષયીભવતિ; યસ્માજ્જવનાન્મનસોઽપિ પૂર્વમર્ષત્
 પૂર્વમેવ ગતમ્, વ્યોમવદૃવ્યાપિત્વાત્ । સર્વવ્યાપિ તદાત્મતત્ત્વં
 સર્વસંસારધર્મવર્જિતં સ્વેન નિરુપાધિકેન સ્વરૂપેણાવિક્ષિયમેવ
 સત્, ઉપાધિકૃતાઃ સર્વાઃ સંસારવિક્ષિયા અનુભવતીવાવિવેકિનાં મૂઢાનામનેકમિવ
 ચ પ્રતિદેહં પ્રત્યવભાસત ઇત્યેતદાહ - તત્ ધાવતઃ
 દ્રુતં ગચ્છતઃ અન્યાન્ આત્મવિલક્ષણાન્મનોવાગિન્દ્રિયપ્રભૃતીન્ અત્યેતિ અતીત્ય ગચ્છતીવ ।
 ઇવાર્થ સ્વયમેવ દર્શયતિ - તિષ્ઠદિતિ, સ્વયમવિક્ષિયમેવ
 સદિત્યર્થઃ । તસ્મિન્ આત્મતત્ત્વે સતિ નિત્યચૈતન્યસ્વભાવે, માતરિશ્ચા
 માતરિ અન્તરિક્ષે શ્ચયતિ ગચ્છતીતિ માતરિશ્ચા વાયુઃ સર્વપ્રાણભૃત્ક્રિયાત્મકઃ,
 યદાશ્રયાણિ કાર્યકરણજાતાનિ યસ્મિન્નોતાનિ પ્રોતાનિ ચ, યત્સૂત્રસંહ્યાં સર્વસ્ય
 જગતો વિધારયિતુ, સ માતરિશ્ચા, અપઃ કર્માણિ પ્રાણિનાં ચેષ્ટાલક્ષણાનિ
 અઽચ્યાદિત્યપર્જન્યાદીનાં જ્વલનદહનપ્રકાશાભિવર્ષણાદિલક્ષણાનિ, દધાતિ
 વિભજતીત્યર્થઃ, ધારયતીતિ વા; “ભીષાઽસ્માદ્ધાતઃ પવતે”
 (તૈ.ઉ. ૨.૮) ઇત્યાદિશ્રુતિભ્યઃ । સર્વા હિ કાર્યકરણવિક્ષિયા
 નિત્યચૈતન્યાત્મસ્વરૂપે સર્વાસ્યદભૂતે સત્યેવ ભવન્તીત્યર્થઃ ॥
 ન મન્ત્રાણાં જામિતાઽસ્તીતિ પૂર્વમન્ત્રોક્તમપ્યર્થ પુનરાહ -
 તદેજતિ તન્નૈજતિ તદ્દૂરે તદ્દન્તિકે ।
 તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય તદ્દુ સર્વસ્યાસ્ય બાહ્યતઃ ॥ ૫ ॥
 તત્ આત્મતત્ત્વં યત્પ્રફૃતમ્ એજતિ ચલતિ તદેવ ચ નૈજતિ સ્વતો
 નૈવ ચલતિ, સ્વતઃ અચલમેવ સત્ ચલતીવેત્યર્થઃ । કિઞ્ચ, તદ્દૂરે
 વર્ષકોટિશૈરપ્યવિદુષામપ્રાપ્યત્વાદૂર ઇવ । તદ્દુ અન્તિકે
 સમીપે અત્યન્તમેવ વિદુષામ્, આત્મત્વાત્ ન કેવલં દૂરે, અન્તિકે ચ ।
 તત્ અન્તઃ અભ્યન્તરે અસ્ય સર્વસ્ય, “ચ આત્મા સર્વાન્તરઃ” ઇતિ શ્રુતેઃ,
 અસ્ય સર્વસ્ય જગતો નામરૂપક્રિયાત્મકસ્ય । તત્ ઉ અપિ સર્વસ્ય અસ્ય બાહ્યતઃ;
 વ્યાપિત્વાદાકાશવન્નિરતિશયસૂક્ષ્મત્વાદન્તઃ; “પ્રજ્ઞાનઘન એવ” ઇતિ
 શાસનાગ્નિરન્તરં ચ ॥ ૫ ॥

યસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મન્યેવાનુપશ્યતિ ।

સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં તતો ન વિજુગુપ્સતે ॥ ૬ ॥

યસ્તુ પરિપ્રાટ્ મુમુક્ષુઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ અવ્યક્તાદીનિ સ્થાવરાન્તાનિ આત્મન્યેવ અનુપશ્યતિ,

આત્મત્યતિરિક્તાનિ ન પશ્યતિ ઇત્યર્થઃ । સર્વભૂતેષુ તેષ્યેવ ચ આત્માનં તેષામપિ ભૂતાનાં સ્વમાત્માનમાત્મત્વેન - યથાસ્ય દેહસ્ય કાર્યકરણસૂઘાતસ્ય આત્મા અહં સર્વપ્રત્યયસાક્ષિભૂતશ્ચેતયિતા કેવલો નિર્ગુણોડનેનૈવ

સ્વરૂપેણાવ્યક્તાદીનાં સ્થાવરાન્તાનામહમેવાત્મેતિ સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં નિર્વિશેષ યસ્ત્વનુપશ્યતિ, સઃ તતઃ તસ્માદેવ દર્શનાત્ ન વિજુગુપ્સતે વિજુગુપ્સાં ઘૃણાં ન કરોતિ । પ્રાપ્તસ્યૈવાનુવાદોડયમ્ । સર્વા હિ ઘૃણા આત્મનોડન્યદુષ્ટં પશ્યતો ભવત્ચિ; આત્માનમેવાત્યન્તવિશુદ્ધં નિરન્તરં પશ્યતો ન ઘૃણાનિમિત્તમર્થાન્તરમસ્તીતિ પ્રાપ્તમેવ - તતો ન વિજુગુપ્સત ઇતિ ॥

ઇમમેવાર્થમન્યોડપિ મન્ત્ર આહ -

યસ્મિન્સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મૈવાભૂદ્વિજાનતઃ ।

તત્ર કો મોહઃ કઃ શોક એકત્વમનુપશ્યતઃ ॥ ૭ ॥

યસ્મિન્સર્વાણિ ભૂતાનિ યસ્મિન્ કાલે યથોક્તાત્મનિ વા, તાન્યેવ ભૂતાનિ સર્વાણિ

પરમાર્થાત્મદર્શનાત્ આત્મૈવાભૂત્ આત્મૈવ સંવૃત્તઃ પરમાર્થવસ્તુ વિજાનતઃ,

તત્ર તસ્મિન્કાલે તત્રાત્મનિ વા, કો મોહઃ કઃ શોકઃ? શોકશ્ચ મોહશ્ચ

કામકર્મબીજમજાનતો ભવતિ, ન ત્વાત્મૈકત્વં વિશુદ્ધં ગગનોપમં પશ્યતઃ ।

કો મોહઃ કઃ શોક ઇતિ શોકમોહયોરવિદ્યાકાર્યયોરાક્ષેપેણાસમ્ભવપ્રકાશનાત્

સકારણસ્ય સંસરસ્યાત્યન્તમેવોચ્છેદઃ પ્રદર્શિતો ભવતિ ॥

યોડયમતીતૈર્મન્ત્રૈરુક્ત આત્મા, સ સ્વેન રૂપેણ કિંલક્ષણક ઇત્યાહ અયં મન્ત્રઃ -

સ પર્યગાચ્છુકમકાયમગ્રણ-

મસ્નાવિર ઁ શુદ્ધમપાપવિદ્ધમ્ ।

કવિર્મનીષી પરિભૂઃ સ્વયમ્ભૂર્યાથાતથ્યતો-

ડર્થાન્ વ્યદધાચ્છાશ્ચતીભ્યઃ સમાભ્યઃ ॥ ૮ ॥

સ પર્યગાત્, સઃ યથોક્ત આત્મા પર્યગાત્ પરિ સમન્તાત્ અગાત્ ગતવાન્,

આકાશવદ્વ્યાપીત્યર્થઃ । શુદ્ધં શુભ્રં જયોતિષ્મત્ દીપ્તિમાનિત્યર્થઃ ।

અકાયમ્ અશરીરં લિડ્ગશરીરવર્જિત ઇત્યર્થઃ । અગ્રણમ્ અક્ષતમ્ ।

અસ્નાવિરમ્ સ્નાવાઃ સિરા યસ્મિન્ન વિદ્યન્ત ઇત્યસ્નાવિરમ્ ।

અગ્રણમસ્નાવિરમિત્યેતાભ્યાં સ્થૂલશરીરપ્રતિષેધઃ । શુદ્ધં

નિર્મલમવિદ્યામલરહિતમિતિ કારણશરીરપ્રતિષેધઃ । અપાપવિદ્ધં
 ધર્માધર્માદિપાપવર્જિતમ્ । શુક્રમિત્યાદીનિ વચાંસિ પુંલિડ્ગત્વેન
 પરિણેયાનિ, સ પર્યગાત્ ઇત્યુપક્રમ્ય કવિર્મનીષી ઇત્યાદિના પુંલિડ્ગત્વેનોપસંહારાત્ ।
 કવિઃ કાન્તદર્શી સર્વદૃક્, “નાન્યોડતોડસ્તિ દ્રષ્ટા”
 ઇત્યાદિશ્રુતેઃ । મનીષી મનસ ઇષિતા, સર્વજ્ઞ ઇશ્વર ઇત્યર્થઃ ।
 પરિભૂઃ સર્વેષાં પરિ ઉપરિ ભવતીતિ પરિભૂઃ । સ્વયમ્ભૂઃ સ્વયમેવ ભવતીતિ,
 યેષામુપરિ ભવતિ યશ્ચોપરિ ભવતિ સ સર્વઃ સ્વયમેવ ભવતીતિ સ્વયમ્ભૂઃ ।
 સ નિત્યમુક્ત ઇશ્વરઃ યાથાતથ્યતઃ સર્વજ્ઞત્વાત્ યથાતથા ભાવો યાથાતથ્યં
 તસ્માત્ યથાભૂતકર્મફલસાધનતઃ અર્થાન્ કર્તવ્યપદાર્થાન્ વ્યદધાત્ વિહિતવાન્,
 યથાનુરૂપં વ્યભજદિત્યર્થઃ । શાશ્વતીભ્યઃ નિત્યાભ્યઃ સમાભ્યઃ
 સંવત્સરાખ્યેભ્યઃ પ્રજાપતિભ્ય ઇત્યર્થઃ ॥

અત્રાડથેન મન્ત્રેણ સર્વેષણાપરિત્યાગેન જ્ઞાનનિષ્ઠોક્તા પ્રથમો
 વેદાર્થઃ “ઈશાવાસ્યમિદં સર્વમ્”, “મા ગૃધઃ કસ્યસ્વિહ્નમ્” ઇતિ ।
 અજ્ઞાનાં જિજ્ઞવિષૂણાં જ્ઞાનનિષ્ઠાસમ્ભવે,
 “કુર્વન્ત્રેવેહ કર્માણિ જિજ્ઞવિષેત્” ઇતિ કર્મનિષ્ઠોક્તા દ્વિતીયો
 વેદાર્થઃ । અનયોશ્ચ નિષ્ઠયોર્વિભાગો મન્ત્રદ્વયપ્રદર્શિતયોર્બૃહદારણ્યકેડપિ
 દર્શિતઃ - “સોડકામયત જાયા મે સ્યાત્” ઇત્યાદિના
 અજ્ઞાસ્ય કામિનઃ કર્માણીતિ । “મન એવાસ્યાત્મા વાગજાયા”
 ઇત્યાદિવચનાત્ અજ્ઞાત્વં કામિત્વં ચ કર્મનિષ્ઠસ્ય નિશ્ચિતમવગમ્યતે ।
 તથા ચ તત્કલં સમાત્રસર્ગસ્તેષ્વાત્મભાવેનાત્મસ્વરૂપાવસ્થાનમ્ ।
 જાયાથેષણાત્રયસંન્યાસેન ચાત્મવિદાં કર્મનિષ્ઠાપ્રાતિકૂલ્યેન
 આત્મસ્વરૂપનિષ્ઠૈવ દર્શિતા - “કિં પ્રજયા કરિષ્યામો યેષાં
 નોડયમાત્માયં લોકઃ” ઇત્યાદિના । યે તુ જ્ઞાનનિષ્ઠાઃ
 સંન્યાસિનસ્તેભ્યઃ “અસુર્યા નામ તે” ઇત્યાદિના અવિદ્મન્નિન્દાદ્વારેણાત્મનો
 યાથાત્મ્યં “સ પર્યગાત્” ઇત્યેતદન્તૈર્મન્ત્રૈરુપદિષ્ટમ્ । તે
 હ્યત્રાધિકૃતા ન કામિન ઇતિ । તથા ચ શ્વેતાશ્વતરાણાં મન્ત્રોપનિષદિ -
 “અત્યાશ્રમિભ્યઃ પરમં પવિત્રં પ્રોવાચ સમ્યગૃષિસડ્ઘજુષ્ટમ્”
 ઇત્યાદિ વિભજ્યોક્તમ્ । યે તુ કામિણઃ કર્મનિષ્ઠાઃ
 કર્મ કુર્વન્ત એવ જિજ્ઞવિષવઃ, તેભ્ય ઇદમુચ્યતે - “અન્ધં તમઃ”
 ઇત્યાદિ । કથં પુનરેવમવગમ્યતે, ન તુ સર્વેષામ્ ઇતિ ?
 ઉચ્યતે - અકામિનઃ સાધ્યસાધનભેદોપમર્દન “ચસ્મિન્સર્વાણિ ભૂતાનિ

આત્મૈવાભૂદ્વિજાનતઃ । તત્ર કો મોહઃ કઃ શોક એકત્વમનુપશ્યત” ઇતિ
 યત્ આત્મૈકત્વવિજ્ઞાનં, તત્ર કેનચિત્કર્મણા જ્ઞાનાન્તરેણ વા હ્યમૂઢઃ
 સમુચ્ચિચીષતિ । ઇહ તુ સમુચ્ચિચીષયા અવિદ્દદાદિનિન્દા ક્રિયતે ।
 તત્ર ચ યસ્ય યેન સમુચ્ચયઃ સમ્ભવતિ ન્યાયતઃ શાસ્ત્રતો વા
 તદિહોચ્યતે । તદૈવં વિત્તં દેવતાવિષયં જ્ઞાનં કર્મસમ્ભવ્યિત્વેનોપન્યસ્તં
 ન પરમાત્મજ્ઞાનમ્, “વિદ્યાયા દેવલોકઃ” ઇતિ પૃથક્કૃલશ્રવણાત્ ।
 તથોર્જાનકર્મણોરિહૈકૈકાનુષ્ઠાનનિન્દા સમુચ્ચિચીષયા, ન નિન્દાપરૈવ એકૈકસ્ય,
 પૃથક્કૃલશ્રવણાત્ - “વિદ્યાયા તદારોહન્તિ”, “વિદ્યાયા દેવલોકઃ”
 “ન તત્ર દક્ષિણા યાન્તિ” “કર્મણા પિતૃલોકઃ” ઇતિ । ન હિ શાસ્ત્રવિહિતં
 કિચ્ચિદકર્તવ્યતામિયાત્ । તત્ર -

અન્યં તમઃ પ્રવિશન્તિ યે અવિદ્યામુપાસતે ।
 તત્તો ભૂય ઇવ તે તમો ય ઉ વિદ્યાયા રતાઃ ॥ ૯ ॥

અન્યં તમઃ અદર્શનાત્મકં તમઃ પ્રવિશન્તિ ।
 કે? યે અવિદ્યાં, વિદ્યાયા અન્યા અવિદ્યા કર્મેત્યર્થઃ, કર્મણો
 વિદ્યાવિરોધિત્વાત્, તામવિદ્યામગ્નિહોત્રાદિલક્ષણામેવ કેવલામ્ ઉપાસ્તે તત્પરાઃ
 સન્તોઽનુતિષ્ઠન્તીત્યભિપ્રાયઃ । તતઃ તસ્માદન્યાત્મકાત્તમસઃ ભૂય
 ઇવ બહુતરમેવ તે તમઃ પ્રવિશન્તિ । કે? કર્મ હિત્વા
 યે ઉ યે તુ વિદ્યાયામેવ દેવતાજ્ઞાને એવ રતાઃ અભિરતાઃ ॥

તત્રાવાન્તરકૃલભેદં વિદ્યાકર્મણોઃ સમુચ્ચયકારણમાહ । અન્યથા
 કૃલવદકૃલવતોઃ સન્નિહિતયોરડ્ગાડ્ગિતયા જામિતૈવ સ્યાદિતિ -

અન્યદેવાહુર્વિદ્યાયા અન્યદાહુરવિદ્યાયા ।
 ઇતિ શુશ્રુમ ધીરાણાં યે નસ્તદ્વિચયક્ષિરે ॥ ૧૦ ॥

અન્યત્પૃથગેવ વિદ્યાયા ક્રિયતે કૃલમિતિ આહુઃ વદન્તિ, અન્યદાહુરવિદ્યાયા
 કર્મણા ક્રિયતે કૃલમિતિ । તથોક્તમ્ - “કર્મણા પિતૃલોકઃ,
 વિદ્યાયા દેવલોકઃ” ઇતિ ” ઇતિ । ઇતિ એવં શુશ્રુમ શ્રુતવન્તો વયં
 ધીરાણાં ધીમતાં વચનમ્ । યે આચાર્યા નઃ અસ્મભ્યં
 તત્ કર્મ ચ જ્ઞાનં ચ વિચયક્ષિરે વ્યાખ્યાતવન્તઃ, તેષામયમાગમઃ
 પારમ્પર્યાગત ઇત્યર્થઃ ॥

યત એવમતઃ-

વિદ્યાં ચાવિદ્યાં ચ યસ્તદ્વેદોભય સહ ।

અવિદ્યાયા મૃત્યુ તીર્ત્વા વિદ્યાયામૃતમશ્રુતે ॥ ૧૧ ॥

વિદ્યાં ચ અવિદ્યાં ચ દેવતાજ્ઞાનં કર્મ ચેત્યર્થઃ ।

યસ્તત્ એતદ્દુભયં સહ એકેન પુરુષેણ અનુષ્ઠેયં વેદ

તસ્યૈવં સમુચ્ચયકારિણ એવૈકપુરુષાર્થસમ્બન્ધઃ ક્રમેણ સ્યાદિત્યુચ્યતે -

અવિદ્યાયા કર્મણા અગ્નિહોત્રાદિના મૃત્યુમ્, સ્વાભાવિકં

કર્મ જ્ઞાનં ચ મૃત્યુશબ્દવાચ્યમ્, તદ્દુભયં તીર્ત્વા અતિક્રમ્ય વિદ્યાયા

દેવતાજ્ઞાનેન અમૃતમ્ દેવતાત્મભાવં અશ્રુતે પ્રાપ્નોતિ ।

તદ્દ્યમૃતમુચ્યતે, યદ્દેવતાત્મગમનમ્ ॥

અધુના વ્યાકૃતાવ્યાકૃતોપાસનયોઃ સમુચ્ચિયીષયા પ્રત્યેકં નિન્દોચ્યતે-

અન્ધં તમઃ પ્રવિશન્તિ ચેડસમ્ભૂતિમુપાસતે ।

તત્તો ભૂય ઇવ તે તમો ય ઉ સમ્ભૂત્યા ૨૨૫ રતાઃ ॥ ૧૨ ॥

અન્ધં તમઃ પ્રવિશન્તિ ચે અસમ્ભૂતિમ્, સમ્ભવનં સમ્ભૂતિઃ

સા યસ્ય કાર્યસ્ય સા સમ્ભૂતિઃ તસ્યા અન્યા અસમ્ભૂતિઃ પ્રકૃતિઃ

કારણમ્ અવ્યાકૃતાખ્યમ્, તામસમ્ભૂતિમવ્યાકૃતાખ્યાં પ્રકૃતિં કારણમવિદ્યાં

કામકર્મબીજભૂતામદર્શનાત્મિકાં ઉપાસતે ચે તે તદનુરૂપમેવાન્ધં

તમઃ અદર્શનાત્મકં પ્રવિશન્તિ । તતઃ તસ્માદપિ ભૂયો

બહુતરમિવ તમઃ તે પ્રવિશન્તિ ચે ઉ સમ્ભૂત્યામ્ કાર્યબ્રહ્મણિ

હિરણ્યગર્ભાખ્યે રતાઃ ॥

અધુના ઉભયોરુપાસનયોઃ સમુચ્ચયકારણમવયવફલભેદમાહ -

અન્યદેવાહુઃ સમ્ભવાદન્યદાહુરસમ્ભવાત્ ।

ઇતિ શુશ્રુમ ધીરાણાં ચે નસ્તદ્વિચચક્ષિરે ॥ ૧૩ ॥

અન્યદેવ પૃથગેવ આહુઃ ફલં સમ્ભવાત્ સમ્ભૂતેઃ

કાર્યબ્રહ્મોપાસનાત્ અણિમાદૈશ્વર્યલક્ષણમ્ આખ્યાતવન્ત ઇત્યર્થઃ । તથા

ચ અન્યદાહુરસમ્ભવાત્ અસમ્ભૂતેઃ અવ્યાકૃતાત્ અવ્યાકૃતોપાસનાત્ યદુક્તમ્

“અન્ધં તમઃ પ્રવિશન્તિ” ઇતિ, પ્રકૃતિલય ઇતિ ચ પૌરાણિકૈરુચ્યતે ।

ઇતિ એવં શુશ્રુમ ધીરાણાં વચનં ચે નસ્તદ્વિચચક્ષિરે

વ્યાકૃતાવ્યાકૃતોપાસનફલં વ્યાખ્યાતવન્ત ઇત્યર્થઃ ॥

યત એવમ્, અતઃ સમુચ્ચયઃ સમ્ભૂત્યસમ્ભૂત્યુપાસનયોર્યુક્તઃ

એકૈકપુરુષાર્થત્વાચ્ચેત્યાહ -

સમ્ભૂતિં ચ વિનાશં ચ યસ્તદ્વેદોભયં ૨ સહ ।

વિનાશેન મૃત્યું તીર્ત્વા સમ્ભૂત્યામૃતમશ્રુતે ॥ ૧૪ ॥

સમ્ભૂતિં ચ વિનાશં ચ યસ્તદ્વેદોભયં સહ, વિનાશેન વિનાશો ધર્મો
યસ્ય કાર્યસ્ય સ તેન ધર્મિણા અભેદેનોચ્યતે “વિનાશ” ઇતિ ।

તેન તદ્દુપાસનેનાનૈશ્વર્યમધર્મકામાદિદોષજાતં

ચ મૃત્યું તીર્ત્વા, હિરણ્યગર્ભોપાસનેન હ્યણિમાદિપ્રાપ્તિઃ ફલમ્,
તેનાનૈશ્વર્યાદિમૃત્યુમતીત્ય, અસમ્ભૂત્યા અવ્યાકૃતોપાસનયા અમૃતં
પ્રકૃતિલયલક્ષણમ્ અશ્રુતે । “સમ્ભૂતિં ચ વિનાશં ચ”

ઇત્યત્રાવર્ણલોપેન નિર્દેશો દ્રષ્ટવ્યઃ, પ્રકૃતિલયફલશ્રુત્યનુરોધાત્ ॥

માનુષદૈવવિત્તસાધ્યં ફલં શાસ્ત્રલક્ષણં પ્રકૃતિલયાન્તમ્; એતાવતી
સંસારગતિઃ । અતઃ પરં પૂર્વોક્તં “આત્મૈવાભૂદ્ધિજનતઃ” ઇતિ સર્વાત્મભાવ

એવ સર્વેષણાસંન્યાસજ્ઞાનનિષ્ઠાફલમ્ । એવં દ્વિપ્રકારઃ પ્રવૃત્તિ-

નિવૃત્તિલક્ષણો વેદાર્થોઽત્ર પ્રકાશિતઃ । તત્ર પ્રવૃત્તિલક્ષણસ્ય વેદાર્થસ્ય

વિધિપ્રતિષેધલક્ષણસ્ય કૃત્સ્નસ્ય પ્રકાશને પ્રવગ્યાન્તં બ્રાહ્મણમયુક્તમ્ ।

નિવૃત્તિલક્ષણસ્ય વેદાર્થસ્ય પ્રકાશનેઽત ઊર્ધ્વં બૃહદારણ્યકમુપયુક્તમ્ ।

તત્ર નિષેકાદિશ્મશાનાન્તં કર્મ કુર્વન્ જિજીવિષેધો વિદ્યાયા સહાપરબ્રહ્મવિષયયા,

તદુક્તં - “વિદ્યાં ચાવિદ્યાં ચ યસ્તદ્વેદોભયમ્+ સહ । અવિદ્યાયા મૃત્યું

તીર્ત્વા વિદ્યાયામૃતમશ્રુત” ઇતિ, તત્ર સોઽધિકારી કેન માર્ગેણામૃતત્વમશ્રુતે

ઇત્યુચ્યતે - “તદ્યત્તસત્યમસૌ સ આદિત્યો ચ એષ એતસ્મિન્માણ્ડલે

પુરુષો યશ્ચાયં દક્ષિણેઽક્ષન્પુરુષઃ” એતદુભયં સત્યં બ્રહ્મોપાસીનઃ

યથોક્તકર્મકૃચ્ચ યઃ, સોઽન્તકાલે પ્રાપ્તે સત્યાત્માનમાત્મનઃ પ્રાપ્તિદ્વારં યાયતે -

હિરણ્યમયેન પાત્રેણ સત્યસ્થાપિહિતં મુખમ્ ।

તત્ત્વં પૂષન્નપાવૃણુ સત્યધર્માય દૃષ્ટયે ॥ ૧૫ ॥

હિરણ્યમયેન પાત્રેણ હિરણ્યમયમિવ હિરણ્યમયં, જ્યોતિર્મયમિત્યેતત્,

તેન પાત્રેણેવ અપિધાનભૂતેન સત્યસ્ય આદિત્યમણ્ડલસ્થસ્ય બ્રહ્મણઃ અપિહિતમ્

આચ્છાદિતં મુખમ્ દ્વારં; તત્ ત્વમ્ હે પૂષન્ અપાવૃણુ અપસારય સત્યધર્માય તવ

સત્યસ્યોપાસનાત્સત્યં ધર્મો યસ્ય મમ સોઽહં સત્યધર્મા તસ્મૈ મહ્યમ્;

અથવા, યથાભૂતસ્ય ધર્મસ્થાનુષ્ટાત્રે, દૃષ્ટયે તવ સત્યાત્મન ઉપલબ્ધયે ॥

પૂષન્નેકર્ષે યમ સૂર્યં પ્રાજાપત્ય વ્યૂહ રશ્મીન્ ।

સમૂહ તેજો યત્તે રૂપં કલ્યાણતમં તત્તે પશ્યામિ

ગતાગતલક્ષણેન; અતો યાયે ત્વાં પુનઃ પુનઃ ગમનાગમનવર્જિતેન શોભનેન પથા
 નય । રાયે ધનાય, કર્મફલભોગાયેત્યર્થઃ । અસ્માન્
 યથોક્તધર્મફલવિશિષ્ટાન્ વિશ્વાનિ સર્વાણિ હે દેવ
 વયુનાનિ કર્માણિ, પ્રજ્ઞાનાનિ વા વિદ્વાન્ જાનન્ । કિંચ, યુયોધિ
 વિયોજય વિનાશય અસ્મત્ અસ્મત્તઃ જુહુરાણં કુટિલં વગ્ચનાત્મકમ્ એનઃ પાપમ્ ।
 તતો વયં વિશુદ્ધાઃ સન્તઃ ઇષ્ટં પ્રાપ્સ્યામ ઇત્યભિપ્રાયઃ । કિન્તુ વયમિદાનીં તે ન
 શક્નુમઃ પરિચર્યા કર્તુઃ; ભૂયિષ્ઠામ્ બહુતરાં તે તુભ્યં નમૌક્તિમ્
 નમસ્કારેણ પરિચરેમ ઇત્યર્થઃ ॥

“અવિદ્યાયા મૃત્યું તીર્ત્વા વિદ્યાયાઽમૃતમશ્રુતે”, “વિનાશેન મૃત્યું
 તીર્ત્વા અસમ્ભૂત્યાઽમૃતમશ્રુત” ઇતિ શ્રુત્વા કેચિત્સંશયં કુર્વન્તિ ।
 અતસ્તન્નિર્ધારણાર્થં સંક્લેપતો વિચારણાં કરિષ્યામઃ ।
 તત્ર તાવલ્કિનિમિત્તઃ સંશય ઇતિ, ઉચ્યતે - વિદ્યાશબ્દેન મુખ્યા
 પરમાત્મવિદ્યૈવ કસ્માન્ ગૃહ્યતે, અમૃતત્વં ચ ?
 નનૂક્તાયાઃ પરમાત્મવિદ્યાયાઃ કર્મણશ્ચ વિરોધાત્સમુચ્ચયાનુપપત્તિઃ ।
 સત્યમ્ । વિરોધસ્તુ નાવગમ્યતે, વિરોધાવિરોધયોઃ શાસ્ત્રપ્રમાણકત્વાત્;
 યથાઽવિદ્યાનુષ્ઠાનં વિદ્યોપાસનં ચ શાસ્ત્રપ્રમાણકં, તથા
 તદ્વિરોધાવિરોધાવપિ । યથ ચ “ન હિંસ્યાત્સર્વા ભૂતાનિ”
 ઇતિ શાસ્ત્રાદવગતં પુનઃ શાસ્ત્રેણૈવ બાધ્યતે “અધ્વરે પશું હિંસ્યાત્” ઇતિ,
 એવં વિદ્યાવિદ્યયોરપિ સ્યાત્; વિદ્યાકર્મણોશ્ચ સમુચ્ચયઃ ।
 ન ; “દૂરમેતે વિપરીતે વિષ્ણુચી અવિદ્યા યા ચ વિદ્યૈતિ જ્ઞાતા”
 ઇતિ શ્રુતેઃ । “વિદ્યાં ચાવિદ્યાં ચ” ઇતિ વચનાદવિરોધ ઇતિ ચેત્, ન;
 હેતુસ્વરૂપફલવિરોધાત્ । વિદ્યાવિદ્યાવિરોધાવિરોધયોર્વિકલ્પાસમ્ભવાત્
 સમુચ્ચયવિદ્યાનાદવિરોધ એવેતિ ચેત્, ન; સહસમ્ભવાનુપપત્તેઃ । ક્રમેણૈકાશ્રયે
 સ્યાતાં વિદ્યાવિદ્યૈ ઇતિ ચેત્, ન; વિદ્યોત્પત્તૌ તદાશ્રયેઽવિદ્યાનુપપત્તેઃ;
 ન હિ અગ્નિરુષ્ણઃ પ્રકાશશ્ચ ઇતિ વિજ્ઞાનોત્પત્તૌ યસ્મિન્નાશ્રયે તદુત્પન્નં,
 તસ્મિન્નેવાશ્રયે શીતોઽગ્નિરપ્રકાશો વા ઇત્યવિદ્યાયા ઉત્પત્તિઃ । નાપિ સંશયઃ અજ્ઞાનં વા,
 “યસ્મિન્સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મૈવાભૂદ્વિજનન્તઃ । તત્ર કો મોહઃ કઃ શોક
 એકત્વમનુપપ્શ્યતઃ” ઇતિ શોકમોહાદ્યસમ્ભવશ્રુતેઃ । “અમૃતમશ્રુત”
 ઇત્યાપેક્ષિકમમૃતં; વિદ્યાશબ્દેન પરમાત્મવિદ્યાગ્રહણે “હિરણ્મયેન” ઇત્યાદિના
 દ્વારમાર્ગચાચનમનુત્પન્નં સ્યાત્ । તસ્માદ્ યથાવ્યાખ્યાત એવ મન્ત્રાણામર્થ ઇત્યુપરમ્યતે ॥
 ઇતિ શ્રીમત્પરમહંસપરિવ્રાજકાચાર્યસ્ય શ્રીગોવિન્દભગવત્પૂજ્યપાદશિષ્યસ્ય

श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ ईशावास्त्योपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णम् ।

Encoded by Shrisha Rao (shrao at dvaita.org) and

Proofread by Meera Tadipatri (mtadipatri at dvaita.net)

Reproofread by Sunder Hattangadi comparing with

Samata edition of Complete works, Pranipata Chaitanya

——
Ishopanishad with Shankaracharya's commentary

pdf was typeset on September 17, 2023

——
Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

